

Uit: *Opzij*, Januari 1987

LUST, LEED, LAST EN LIEFDE

Seksualiteit, het kwaad en de vrouwenbeweging

Ineke van Mourik

Tuinbroek

‘Dat kan absoluut niet, die gypjes.’ Ik kijk naar mijn hoge turquoise gypjes en dan naar degene die mij aanspreekt, een middelbare scholiere. Ik weet meteen waar zij op doelt: niet dat ik die gypjes draag, maar zij zijn van het verkeerde merk. In plaats van peperdure All Stars, draag ik voor een vierde van de prijs merkloze gypsen, gekocht op de Albert Cuypmarkt. Mijn Amerikaanse sweater met opdruk draagt haar goedkeuring weg maar met mijn schoeisel zou ik ongetwijfeld de dorpsgek van haar school zijn. Genadeloos zijn de normen en grillig als de wind. Heb je net je Nike’s vervangen door Reebok, blijkt dat je eigenlijk op All Stars moet lopen. In de feministische beweging ging het er in het begin al even ‘schools’ aan toe. Na een poging van *Dolle Mina* haar ideologie uit te dragen via de ‘parels’, de mooiste meiden van de club, dat wil zeggen de mooisten in klassiek vrouwelijk opzicht, kreeg de norm van ‘onvrouwelijkheid’ al spoedig de overhand. Het keurslijf van vrouwelijkheid moest worden afgeschud: BH’s werden verbrand ¹ of naar guerrillastrijdsters in de jungle gezonden, de terlenkabroek, trevirajurk, mini- en kokerrok werden ingeruild voor spijkerbroek of tuinbroek. Het Tuinbroekfeminisme, dat in de stad het weligst bloeide, heeft een geweldige invloed gehad. Nu nog wordt er in de vrouwenbeweging afwisselend spottend, nostalgisch of met afgrijzen op deze revolutionaire dracht gereageerd en ontleent menige heer zijn opinie over het feminisme aan de Tuinbroek: slobberig, vuil, uitgezakt en bovenal onvrouwelijk. Wat de heren niet wisten, was dat achter de ruime, slobberige maskering van de tuinbroek, vrouwen bezig waren hun eigen lust, hun eigen genot, hun eigen vrouwelijkheid te ontdekken. De politiek van de kleding en met name de Tuinbroek als symbool van de afbraak van en reactie op het door mannen gemanipuleerde vrouwelijke, kan geslaagd worden genoemd. Laten wij de Tuinbroek herdenken.

Heterogetob

Seksualiteit, met name de beleving van heteroseksualiteit, heeft in de vrouwenbeweging altijd tot verhitte discussies geleid. Heteroseksualiteit was en is nog steeds beladen met ideeën over hoe een vrouw en hoe een man behoren te zijn. Zij wordt nog steeds, ondanks alle anti-conceptiva, gekleurd door bekommernis om zwangerschap, en heeft de lust in onze cultuur doen verschrompelen tot gebonk op enkele vierkante centimeters van het lichaam. Het feminisme dat vrouwen hun eigen lichaam heeft teruggeven, heeft tegelijkertijd, door de deksel van de put van het seksuele geweld te rukken, de heterofeministen in een moeilijk parket gebracht. De theorie van het niet met je onderdrukker naar bed gaan, werd niet alleen door radicale lesbisch-feministen onderschreven maar ook

¹ Dit is een fabel die wel ijzersterk heeft uitgewerkt. (toevoeging IvM)

stilzwijgend door die vrouwen die zich intensief met het seksuele geweld bezig hielden. Voor de ontwikkeling van een lustvol (hetero)bestaan, is niets zo ontmoedigend als dag in dag uit te worden geconfronteerd met de ellende die de heteroseksualiteit opleverde/oplevert in de levens van veel vrouwen. De vrienden van de feministen werden al spoedig ex- en en verderfelijke vertegenwoordigers van hun gewelddadige sekse, menig feministe werd a-seksueel of homoseksueel, maar dan wel dwangmatig polygaam want ook exclusiviteit in de relatie veroorzaakte ellende. Er werd gesproken over seksualiteit maar de praktijk bleef een toberige aangelegenheid en zeker niet iets waar je grappen over mocht of kon maken. Ook de later uit Amerika overgewaaid verheerlijking van het celibaat lijkt mij typisch iets van heteroseksuele dames die een instant-oplossing willen voor hun moeizame relaties met mannen en/of ongestoord willen werken aan hun carrière. Niet zo verwonderlijk dat in die tijd de liefde tussen vrouwen als hoogste goed werd aangeprezen. Ik prijs mijzelf nog steeds gelukkig dat ik van een afstand naar het hetero-getob kan kijken. Maar het bloed kruipt waar het niet gaan kan, de vrijheid van de mens is beperkt en je kunt blijkbaar je hormonen niet naar willekeur sturen. Niet elke vrouw is, ondanks de slechte reputatie van de heteroseksualiteit en overeenkomstig de vrees van mannen, lesbisch geworden. Maar ook de damesliefde geeft geen garantie voor een lustvol leven.

De verhitte discussies over seksualiteit speelden zich af in de jaren zeventig en wij bevinden ons nu in 1987. De kokerrok mag weer, en zelfs traditioneel vrouwelijke attributen als netnylons en naaldhakken sieren benen en voeten van doorgewinterde feministen. Nooit eerder bestond er zo'n grote diversiteit van kledingstijl en en wie er zich nader in wil verdiepen, leze Wendy Chapkis' *Schoonheidsgeheimen*. Kleding is een lustvolle aangelegenheid. De grote variatie in wijze van kleden zegt mijn inziens iets over de verschillende manieren waarop vrouwen nu met hun lust omgaan, maar maakt het tegelijkertijd moeilijker te ontwarren hoe het met de lust en de ideeën daarover in de vrouwenbeweging is gesteld.

Na de herontdekking van het clitoraal orgasme, de herovering van het eigen lichaam en daarmee de eigen identiteit en seksualiteit door lief-voor-je-lijf technieken die variëren van massage, doe-het-zelf onderzoeken tot masturbatie en seksuele fantasieën ², lijkt de discussie, althans in feministische heterokringen, op een dood spoor te zijn gekomen.

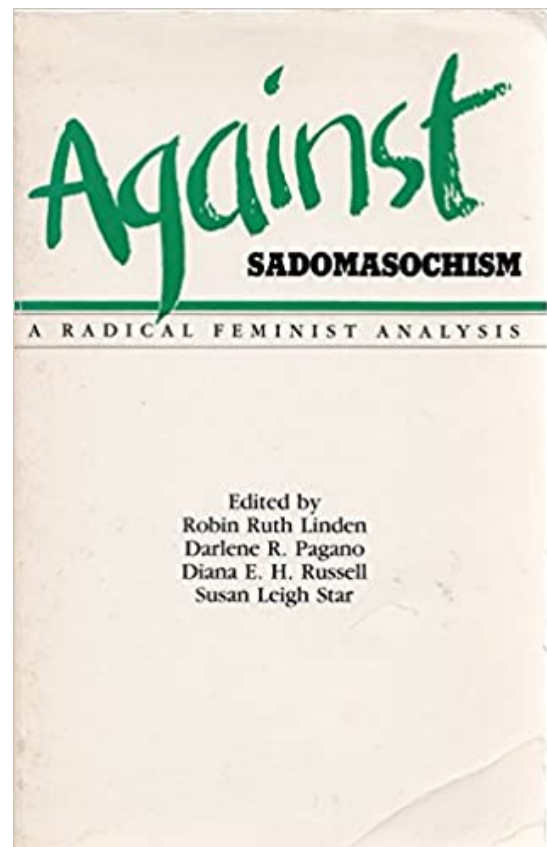
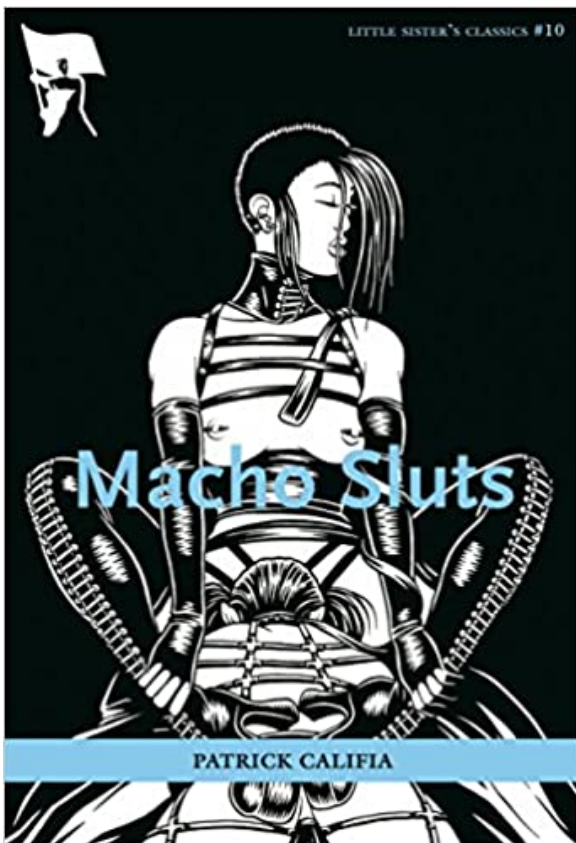
Maar hoe staat het ermee, met de heteroseksualiteit? Het lijkt alsof aan dat front (het moet een strijdtoneel zijn) alles gewoon zijn oude gangetje gaat. In een interview in *Homologie* (6/1987) zegt de jonge schrijfster Kathy Acker dat de meeste mensen die zij kent (dat zijn mensen van de post-seksuele bevrijding-generatie) er nog steeds mee tobben. In ieder geval lijkt het erop dat heteroseksualiteit van vrouwen, getob of niet, weer gedepolitiseerd is en een exclusieve tussen-de-lakens-aangelegenheid geworden. En de mannen?³ Na de jaren zestig is het in de progressieve geleerden verdacht stil. Enkele handige jongens pikken een graantje van het feminisme mee en

² Een uitgebreid overzicht van de discussies over seksualiteit in de vrouwenbeweging tot 1983: Karin Spaink, 'Over politiek, Puritanisme en Perversies. In *Lover* 1983/1

³ Ik beperk mij hier tot heteroseksuele mannen. In de homoseksuele mannenwereld zijn sinds AIDS in de discussie over seksualiteit en de beleving van seksualiteit wel veranderingen te bespeuren.

brengen een blote-mannenblad voor vrouwen, *Playgirl*, op de markt. Maar daar wordt in het eerste nummer al gezeurd over hoe gestrekt een penis moet zijn om ons dames te behagen. Het straat- en mediabeeld komt, wat de lust betreft, ook niet veel verder dan het klassieke neukgebaar en literaire heren laten in hun themanummer over erotiek (*Maatstaf*, oktober 1987) hun klokkenspel aloude deuntjes ten gehore brengen. Niets over de invloed van het feminisme of de invloed van homoseksualiteit op heteroseksualiteit, niets over AIDS of wat je nog meer zou kunnen verzinnen. De commercie, die met alle winden meewaait (wie het stuitende heteroseksuele voorlichtingsfilmje over AIDS van *Veronica* heeft gezien en Fred (Porno)-Emmer bij Sonja, weet waar ik het over heb) en de openheid waarmee ogenschijnlijk over seksualiteit wordt gesproken, heeft de praktijk van de seksualiteit misschien wat vrijer gemaakt maar heeft nog geen noemenswaardige veranderingen teweeggebracht op het totale gebied van de erotiek.

Homogetob en S/M

Begin jaren tachtig werd de rust in de discussie over seksualiteit, die rustig voortkabelde op de golven van lief-zijn-voor-je-lijf en zachte erotiek, even wreed verstoord door het gerammel van kettingen, venijnige zweepslagen, het geklik-klak van strenge naaldhakken, de passie van leer, rubber en dildo, de vibraties van geweld en de herwaardering van jarretel en pornografie. Juist die zaken die nog maar net in het museum van het patriarchaat waren opgeborgen, werden door met name lesbische S/M vrouwen die zich feministisch noemden, weer op straat gebracht. Op het gevaar

af dat mij gemoraliseer wordt verweten, het zij dan maar zo, heb ik bij het verschijnsel S/M de volgende vragen:

Wat doe je met associaties van S/M met pornografie, nazisme, seksuele mishandeling? Ik stel mij voor hoe het is om slachtoffer van een verkrachting of slachtoffer van nazi-terreur te zijn geweest of uit een van de talloze martelgevangenissen te komen en dan te worden geconfronteerd met de S/M van het vrije Westen. Altijd komt dan het woord vrijwilligheid op de proppen. Laten we aannemen dat het deelnemen aan het S/M spel echt vrijwillig is en niet onder de term van 'vrijwilligheid' valt waarmee mannen nog steeds hun seksueel misbruik rechtvaardigen. Maar daarmee zijn we er voor mijn gevoel niet. Want al zijn de handelingen vrijwillig, het beeld van lust gekoppeld aan geweld, de fantasie die al eeuwen lang verkrachting en andere seksuele misdrijven heeft gerechtvaardigd en waarvan wij altijd beweerden dat die van mannen was, blijken dat niet te zijn. Hoe komt het dat mannen de grens van vrijwilligheid naar onvrijwilligheid zo makkelijk overschrijden en wat maakt dat vrouwen dat niet zouden doen als zij het voor hen verboden gebied van lust en geweld betreden? Zijn vrouwen dan toch beter? De vraag of het verschijnsel S/M bevrijdend dan wel onderdrukkend is, kun je op verschillende wijze beantwoorden.

Juist omdat S/M een overheersende eigenschap van onze cultuur vergroot weergeeft en daarmee een schok teweegbrengt, een schok die niet alleen in feministische kringen wordt gevoeld, is S/M bevrijdend. Door de nadruk op het genot en de macht/het geweld dat daarin, ook bij vrouwen onderling, een rol kan spelen, moest de discussie over seksualiteit in de vrouwenbeweging een andere richting inslaan. Na de analyse van het geweld bij mannen, werd het tijd dat onze eigen verhouding tot geweld aan de orde kwam. Maar door de bloedige ernst waarmee S/M tot heilige koe werd verheven, - een S/M-ster ben je -, is het verschijnsel S/M conformistisch. Dan is S/M niet de zweep waarmee we uit onze sufheid worden geslagen, maar een instrument tot zelfkastijding, een breekijzer voor het gevoel en een spel met verregaande consequenties. Dat je in seksualiteit met pijn, geweld of de dood wordt geconfronteerd en dat het belangrijk is voor een cultuur, en dus ook voor de vrouwenbeweging, je daarmee uiteen te zetten, is iets anders dan lustbeleving afhankelijk te maken van pijn, geweld en de wreedheid van aantrekken en afstoten. Als ik zou ontdekken dat mijn beleving van seksualiteit afhankelijk zou zijn van 'gespeeld' geweld, van straffen en belonen ⁴, dan zou ik mij op zijn minst afvragen waarom dat zo is en hoe dat is ontstaan? Je hoeft toch niet met alles wat in je lichaam en geest omgaat genoeg te nemen? De politiek van de aanvaarding, wat die ook moge zijn, lijkt, althans in progressieve kringen, de overhand te hebben boven de politiek van de afwijzing. Sterker nog er ligt een taboe op het taboe.

Het culturele klimaat waarin ik leef, bevalt mij niet. Wat zich opdringt, vind ik meestal lustdodend, lustarm, lustvijandig en ondanks het schijnbare atheïsme nog steeds doordrenkt van christelijke waarden als beloning en straf, van lust als verbod. Het lijkt alsof de discussie over het politieke karakter van de seksualiteit, die uit de jaren zestig en het feminisme stamt, sinds de

⁴ Zie hierover de interessante opmerkingen die Adelheid Roosen maakte in haar gesprek met Renate Dorrestein in *Opzij* oktober 1987

voortschrijdende individualisering, de nadruk op carrière, het narcistische Yuppen-tijdperk, de materialisering van het genot, met het grofvuil is meegegeven. Ik wil in mijn keuze voor hoe de lust in haar totaliteit te beleven niet meewerken aan een versterking van een cultureel klimaat waarin de nadruk niet op het leven maar op de dood ligt.

Leven en dood

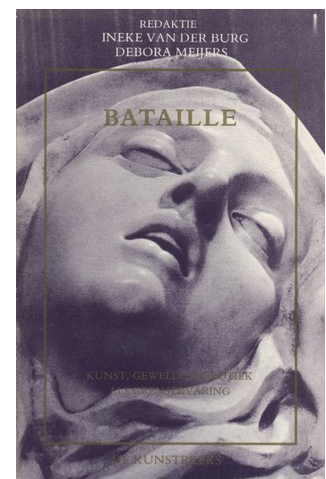
Het is een merkwaardige paradox dat onze samenleving die de concrete dood zo ver mogelijk heeft weggedrukt, totaal beheerst lijkt te zijn door dood, geweld en destructie.⁵ Ons eigen sterven en dat van anderen stoppen wij weg, wij leven alsof wij de eeuwigheid hebben en tegelijkertijd zijn wij medeplichtig aan een krankzinnige wapenwedloop, onderling geweld en milieurampen. Wij zijn zo doordrenkt van de dood dat het ons niet eens meer opvalt.

Diverse actiegroepen, de vrouwenbeweging, een aantal individuen, die soms al tientallen jaren geleden wezen op de destructieve elementen in de (patriarchale) cultuur en die daarom voor gek werden versleten⁶, krijgen nu, helaas, gelijk. Heel langzaam begint in brede lagen van de bevolking het besef door te dringen dat er iets ernstig mis is met onze cultuur. Maar daarvoor moeten blijkbaar eerst de communistische bequerellen van Tsjernobil in onze kapitalistische achtertuin liggen.

Waarmee ik ook wil zeggen dat de problemen elk huidig politiek systeem overstijgen.

De seksualiteit in onze samenleving draagt eveneens de sporen van de fascinatie door het destructieve. Het is een teken aan de wand dat er net een film is verschenen die als onderwerp necrofilie heeft, een onderwerp dat in de pornografie al jaren een plaats heeft. Seksueel geweld, voornamelijk tegen vrouwen en kinderen gericht, blijkt niet incidenteel maar structureel te zijn; en er bestaat een overweldigende stroom van woordbraaksel en beeldvoyeurisme die geweld als voorwaarde voor (mannelijke) lust propageert en die daarmee bijdraagt tot een pornografische cultuur waarin de liefde wordt vermorzeld en het genot wordt geperverteerd.

Ook in progressieve intellectuele kringen is een opleving van het destructie-denken te bespeuren. Of hoort dit bij het doemdenken van de jaren tachtig en wordt er van de doem een deugd gemaakt? Gezien de diverse publikaties over en van de Franse filosoof George Bataille (1897-1962), de fascinatie die er ook voor intellectuele dames van zijn werk uitgaat, wil ik in het kort iets over zijn werk zeggen. In 1957 publiceerde Bataille *L'Erotisme*, een verhandeling over erotiek. Voor deze filosoof is, ik citeer nu uit een artikel van Camille Mortagne ⁷, 'het

⁵ Behalve eigen ervaringen en het lezen van feministische literatuur heeft onder andere Erich Fromm's *The Anatomy of Human Destructiveness* (1973) mij de ogen hiervoor geopend.

⁶ Dit lot viel onder andere ten deel aan het baanbrekende werk van Rachel Carson. Zie haar boek *Silent Spring* (1962).

⁷Voor mij is dit nu al een klassiek artikel: Camille Mortagne, 'Daar waar eros zich ongedurig ophoudt. Vrouwelijke voorstellingen van eros in de Franse literatuur.' In: *LOVER* 1984/2

gebied van de erotiek wezenlijk het gebied van het geweld, het gebied van de schending.’ En in dit spel op leven en dood heeft in principe de mannelijke partner de actieve rol en de vrouwelijke de passieve rol. In deze hetero-theorie is het seksisme een wezenlijk onderdeel en woorden als verslinden, verslonden worden, verscheuring, aftakeling, vernietiging zijn niet van de lucht. Bij Bataille is er geen sprake van spel, met de vrijwilligheid wordt vaak een loopje genomen en Mortagne merkt terecht op dat door zijn theorie het seksueel geweld filosofisch wordt gelegitimeerd.

Ik begrijp de fascinatie die uitgaat van de ideeën van Bataille, - elke ondernemende, nieuwsgierige vrouw wil verboden gebied betreden -, maar wat ik niet begrijp is dat de meeste vrouwen/feministen die zich bezighouden met Bataille's werk niet verder gaan dan de constatering dat zijn werk van belang is omdat 'hij er op gewezen heeft dat de profane wereld niet in zichzelf berust en dat hij (Bataille) haar absoluutheidspretenties beantwoordt heeft met een denken van de grens.’ Aldus de deftige woorden van Ineke van den Burg en Deborah Meyers in hun voorwoord bij het boek *Bataille. Kunst Geweld en Erotiek als grenservaring*. Mocht iemand in een onbewaakt moment denken dat het post-feminisme is aangebroken dan haalt zo'n boek je wel grondig uit je droom. De nieuwe a-morele norm, waardoor iedereen als de dood is moralistisch te zijn, maakt ook a-politiek. Dat Bataille in deze tijd, in deze cultuur er op wijst dat er meer onder de zon is dan wij in eerste instantie denken, wordt blijkbaar voldoende geacht om de man de lucht in te steken.

Liefde en heiligheid

Bij Bataille krijgt de erotiek, in een cultuur waarin het heilige is verdwenen, haar heilige, sacrale betekenis terug. In de erotiek wordt, volgens hem, via het geweld het afgescheiden zijn van het goddelijke, opgeheven. Deze opheffing is als een soort dood, vandaar dat door Bataille het orgasme 'La petite mort', de kleine dood, wordt genoemd. De heiligheid van Bataille's lust is onlosmakelijk verbonden met geweld en daarmee is tevens de liefde weggeschreven uit de erotiek.

Het is opvallend dat in de vrouwenbeweging in de discussie over en beleving van seksualiteit de nadruk heeft gelegen op het genot en dat er over de liefde vaak alleen maar in negatieve zin werd gesproken. Begrijpelijk want het is de liefde, of althans wat daar onder werd verstaan, die vrouwen eeuwen heeft geketend en hun het genot heeft ontzegd en nog steeds ontzegt. Waar eerst zakelijk werd uitgehuwelijkt (een archaïsch gebruik dat de wereld nog niet uit is. Mijn respect voor andere culturen houdt op bij dit soort onderdrukking en sexismen), is er later de liefde als plicht voor in de plaats gekomen. Vaak even dwingend en genotbeperkend als het gedwongen huwelijk.

Of er is, wat Marguerite Yourcenar noemt de liefde *à la Française*, de literaire stilerings van de liefde van de Fransen (mannen) waarin zij zelf zijn gaan geloven en die bestaat uit: emotie, zinnelijkheid, jaloezie, eerzucht om bij een vrouw succes te hebben. Het is schrijnend een vrouw als Yourcenar te horen spreken over de Fransen, waarbij duidelijk is dat zij zich moeiteloos met hen identificeert, terwijl zij kennelijk alleen mannen bedoelt. Dat neemt niet weg dat zij toch behartigenswaardige dingen over de liefde zegt. Tegenover de literaire notie van de liefde, stelt zij

de liefde uit sympathie. Niet het ideaalbeeld, de fata morgana van de geliefde, bepaalt de liefde. Yourcenar wil liefhebben wat er is. ‘Laten wij zeggen het diepe gevoel van tederheid voor een schepsel, wat het ook is, dat hetzelfde lot, dezelfde wisselvalligheden deelt als wij.’ [...] ‘het gaat om een band, sexueel of niet, maar altijd zinnelijk, hoe dan ook, waarin de sympathie de voorrang heeft boven de hartstocht.’⁸ Deze soort liefde hangt voor Yourcenar samen met het besef dat de liefde, de zinnelijke banden, zelfs alle dagelijkse banden heilig zijn. Dit gevoel van heiligheid hebben wij in Europa volgens haar door onze christelijke/post-christelijke opvoeding verloren. In het autobiografische boek *terugblik op mijn leven* van Lou Andreas-Salomé, vond ik ook iets dergelijks. Het verdwijnen van de mens, bij de geboorte, uit de universele volheid, ervaart Lou Andreas-Salomé als een verlies van God. Maar de verdwijning levert ook iets positiefs op: ‘[...] een indertijd vagelijk ontwakend en sindsdien nooit meer aflatend alles beheersend fundamenteel

gevoel, van onbegrensde lotsverbondenheid met alles wat leeft’.

In dezelfde tijd en cultuur waarin het heilige is verdwenen, brengen George Bataille, Marguerite Yourcenar en Lou Andreas-Salomé het heilige terug. Maar er is, zoals duidelijk moge zijn, een wereld van verschil tussen de (uitsluitend hetero-) ideeën van Bataille en die van Yourcenar en

Andreas-Salomé. Het lijkt mij ook geen toeval dat de twee laatste vrouwen zijn. Het bijzondere van hun begrip van heiligheid is, dat het zo aards is, niet gericht is op destructie maar op liefde, en buiten elk godsdienstig systeem vallend. Want binnen godsdienstige systemen valt er voor vrouwen al helemaal niets te halen. De heiligheid die daar wordt gepredikt, dient altijd Vadergoden die een duidelijke afkeer hebben van seksuele en andere zinnelijkheid die niet de voortplanting en de man-vrouw relatie dient.

Uiteenlopende wegen

De eensgezindheid in de vrouwenbeweging over bepaalde vraagstukken is tanende. Het is bijna onmogelijk geworden te spreken over de vrouwenbeweging omdat er zich een steeds grotere diversiteit aan meningen, leefstijlen en wereldbeschouwingen aftekent. Buitenstaanders zien, sinds zij de tuinbroek niet meer hebben om hun projecties op los te laten, door de bomen het bos niet meer. In plaats van zich te verdiepen in de variëteit die in de vrouwenbeweging is ontstaan, beginnen zij dan vaak te kwaken over post-feminisme of zij stellen retorische vragen zoals: 'Is de

⁸ Marguerite Yourcenar, *Met open ogen. Gesprekken met Matthieu Galey* (1982)

vrouwenbeweging dood?’ Naar mijn idee leeft de vrouwenbeweging meer dan ooit, maar je moet wel ogen in je kop hebben.

Door het feminisme hebben vrouwen het genot heroverd en deze herovering vindt haar hoogte- of dieptepunt (het is maar hoe je ertegen aankijkt) in de opkomst van het verschijnsel S/M in de vrouwenbeweging. In de discussie over seksualiteit zie ik dat vanaf dat moment de wegen uiteen zijn gaan lopen. Er ontstaan steeds duidelijker verschillen in de beleving van de werkelijkheid en daarmee ook van de beleving van de seksualiteit.

Een eerste onderscheid ligt in het feit of je de werkelijkheid ervaart al iets wat zich tussen geboorte en dood afspeelt (de materiële werkelijkheid), of dat je de werkelijkheid ervaart als ruimer, als iets dat zich uitstrekt tot voor de geboorte en na de dood (de spirituele werkelijkheid).

Het tweede onderscheid ligt in de beleving van je eigen werkelijkheid, of die nu materieel dan wel spiritueel is. Geen van tweeën biedt garantie voor een mooi of hoogstaand leven. Als materialist kun je liefdevol en respectvol met je medemensen en je omgeving omgaan, maar evengoed egoïstisch, narcistische of destructief. Maar ook de beleving van een spirituele werkelijkheid kan egoïstisch, narcistisch en destructief zijn, ook al claimen de spirituelen vaak het alleenrecht op een hoogstaand leven.

En, om het nog ingewikkelder te maken, in beide ervaringen van de werkelijkheid kun je een zwever zijn die de ballast van het kwaad loslaat of uitbesteedt bij anderen, of een geketende die de ballast van het kwaad niet wil/kan loslaten. Daartussen bevinden zich degenen die, wat ook hun ervaring van de werkelijkheid is, in hun beleving van genot, liefde en heiligheid, het kwaad een plaats geven, maar niet als voorwaarde voor het sacraal-erotische. In het werk van Marguerite Yourcenar, Lou Andreas-Salome, Helene Cixous, Monique Wittig, Andreas Burnier, en in werk van vrouwen uit andere culturen of met andere culturele achtergronden zoals bij voorbeeld Alice Walker, Audre Lorde, Pat Parker, Cheryl Clarke, vind ik een tegenwicht voor de gevoels- en lustarmoede waarmee ik onophoudelijk wordt geconfronteerd. Hun werk biedt inzicht en hoop dat een lustvoller bestaan mogelijk is, dat er een weg is uit een cultuur die dood en destructie boven het leven stelt.